

PARONĪMI LATVIEŠU TERMINOLOĢIJĀ

Paronyms in Latvian Terminology

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

inta.urbanovica@lu.lv

Paronīmija ir viens no paralēluma izpausmes veidiem valodā, un tā ir saistāma ar valodas normēšanas procesu. Paronīmi palaikam tiek izmantoti terminoloģijā, jo morfoloģiski līdzīgu darinājumu semantikas diferencēšana ir viens no terminu darināšanas principiem. Terminu funkcijā biežāk ir novērojami afiksālie paronīmi, jo terminu diferencēšanā tiek izmantoti gan prefiksi, gan sufiksi, gan galotne. Salikteņterminu paronīmija īstenojas galvenokārt tajos gadījumos, kad jānošķir saliktenis no attiecīgā vārdsavienojuma. Mūsdienu latviešu valodā, analizējot paronīmijas piemērus, ir vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku – tās viena otru ietekmē gan formālā, gan semantiskā aspektā.

Atslēgvārdi: paronīmija, paronīms, terminoloģija, termins, valodas standartizēšana, vārddarināšana.

Pašreizējā straujās attīstības laikmetā nepārtraukti palielinās vajadzība pēc jauniem vārdiem, jo dažādu izzināmu un aprakstāmu parādību kļūst aizvien vairāk. Terminoloģija ir nozare, kurā tiek risināti jautājumi par apzinātu valodas vārdu krājuma palielināšanu, un mūsdienās tā ir kļuvusi par vienu no populārākajām zinātnes nozarēm, jo nodarbojas ar sabiedrībai aktuāliem jautājumiem, kā arī aktīvi iesaistās sociāli nozīmīgos procesos. Mūsdienu cilvēks dzīvo terminoloģiski izglītota sabiedrībā – no terminiem izvairīties nevar neviens. Terminoloģijas primārais uzdevums ir plašināt literārās, t.i., standartizētās, valodas izteiksmes līdzekļu kopumu, tomēr šī nozare aptver daudz plašāku darbības jomu. Valentīna Skujiņa atzīst: „Terminoloģija ir īpatna darbības joma. Reizē valodnieciska un nevalodnieciska, reizē radoša un pragmatiska. Terminoloģijā krustojas visi valodas līmeņi un arī dažādās speciālās nozares. Tā kā terminoloģija lielā mērā saistīta ar loģiku, filozofiju, socioloģiju, informātiku utt., terminologam ideālā variantā jābūt ar ļoti vispusīgām zināšanām, bet jo īpaši — jābūt apveltītam ar abstrakcijas un loģiskas spriešanas

spējām un, protams, erudīciju savā nozarē. Bet līdztekus tam — arī ar entuziasmu un fanātismu, lai mūsdienu brīvības, demokrātijas, tiesiskuma un anarhijas jūklī noturētu skaidru un stingru sakārtotas, saskaņotas terminoloģijas valstiskās nepieciešamības ideju.” (Skujiņa 2007)

Mūsdienās ir vērojama valodas intelektualizācijas un specializācijas tendence, kas pieprasa komunikatīvajai videi atbilstošus skaidrus un precīzus izteiksmes līdzekļus un paredz vairīšanos no lieka valodas variatīvuma. Valodas līdzekļu variatīvs ir objektīva un arī universāla parādība, jo saistīts ar apkārtējās pasaules un cilvēka esamības atspoguļojumu valodā (Kalnača 2001, 176), tomēr noteiktās situācijās tas var apgrūtināt saziņu. Dažādos valodas paveidos, piemēram, lietišķajā valodā, zinātnes valodā, viens no svarīgākajiem priekšnoteikumiem ir homogēna saziņas sistēma, un terminoloģija palīdz to īstenot.

Paronīmija ir viens no paralēlismu realizēšanās veidiem, kas īstenojas valodas standartizēšanas procesā. Paronīmi (par termina izpratni plašāk sk. Urbanoviča 2008) ir valodas līdzekļi, ko vienlīdz veiksmīgi var izmantot gan valodas standartizēšanā, gan arī modernizēšanā. Parasti saziņā izvēlas vienu paronīmu no paronīmu rindas, tomēr jo spilgti paronīmu daba vērojama gadījumos, ja vairāki paronīmi tiek lietoti vienā teikumā, piemēram, „... *tevi izmanto pa daļām, līdzīgi kā tavu prostatu vai aknas lieltirgotavu reklāmās, tavu **jūtīgumu**, ja runa ir par skūšanos, bet **jūtīgumu**, ja par labdarības akcijām..*” (N. Ikstena).

Paronīmiem valodā var būt dažādas funkcijas (par to sk. Urbanoviča 2009), tomēr tie ir cieši saistīti ar valodas normēšanas procesu. Normatīvais aspekts prevalē arī terminoloģijā, un valodas prakses materiālu analīze liecina, ka pašreiz terminoloģijas principi pat determinē paronīmijas attīstības tendences. Paronīmi, kas tiek darināti terminoloģijā, pamazām ieviešas vispārlietojamā valodā, piemēram, par vispārlietojamiem vārdiem ir kļuvuši paronīmi *lietisks – lietišķs*, kam sākotnēji bija raksturīga tikai terminoloģiska nozīme. Ir vērojama arī pretēja tendence – dažādi paronīmu modeļi tiek izmantoti terminoloģijā jaunu terminu radīšanā, turklāt tiek izmantoti tie darinājumi, kas valodas praksē ir vairāk vai mazāk stabilizējušies. „Šādas nozīmju un nozīmes nianšu atšķirības, kas ir dažādajām valodas vienībām, bet ko ikdienas lietojumā parasti nenošķir, terminoloģijā apzināti izmanto terminu semantikas diferencēšanā, katru termina funkcijā lietoto vārdformu attiecinot uz stingri noteiktu atšķirīgu jēdzienu.” (Skujiņa 2002, 51)

Aplūkojot paronīmu izmantošanu terminoloģijā, galvenokārt analizēti nomeni, jo tie veido nozīmīgāko terminu daļu. Uzmanība pievērsta tiem paronīmiem, kas rodas vienas zinātnes nozares terminoloģijā, jo paralēlums terminoloģijā tiek aplūkots vienas nozares ietvaros. Pētījumā plašāk aprakstīta pašvalodas paronīmu izmantošana, jo aizguvumu analīzē diskutējams ir jautājums par aizguvumu morfoloģiskās segmentācijas korektumu (par to plašāk sk. Kalnača 2004, 29–30). Terminoloģijā, protams, netrūkst aizguvumu, ko var identificēt un diferencēt pēc paronīmu kritērijiem, piemēram, *adresāts* un *adresants*, *dermatīns* un *dermatīts*, *dokumentāls* un *dokumentārs*, *eksponāts* un *eksponents*, *fakts* un *faktors*, *indosāts* un *indosants*, *sulfīts* un *sulfāts*, tomēr to analīzē nevar norobežoties arī no paronīmijas izpausmes oriģinālvalodā vai starpniekvalodā, jo bieži vien attiecīgie darinājumi ir aizgūti jau kā paronīmi. Piemēram, vārdi *abonements* / *abonents* latviešu valodā ir aizgūti kā divi neatkarīgi nomeni, kuru paronīmiskā daba izpaužas arī citās valodās, piemēram, lietuviešu valodā *abonementas* / *abonentas*, krievu valodā *абонимент* / *абонент*, vācu valodā *Abonnement* / *Abonnent*.

1. Afiksālo paronīmu lietošana terminoloģijā

Latviešu valodā afiksu izmantošana ir produktīvākais vārddarināšanas paņēmiens, tomēr terminoloģijā ir vērojamas savas īpatnības. „Termini tiek apzināti darināti, izvēloties optimālāko termina struktūru, turklāt terminoloģijā vērojama gan mazproduktīvo un neproduktīvo pašu valodas vārddarināšanas līdzekļu un paņēmieni aktivizēšanās (*divošana*, *dzīvotne*; *atsiltums*), gan citvalodu cilmes elementu aktīva izmantošana nacionālajā vārddarināšanā (*naivisms*, *viensliecists*; *scientiogramma*). Lai apmierinātu arvien augošās vajadzības pēc terminiem, terminoloģijā apzināti tiek izmantoti pat neregulāri, literārās valodas pamatlikumiem neatbilstoši vārddarinājumi (*centrītis*, *stiklogrāfija*).” (Skujiņa 2002, 83)

Afiksālie paronīmi terminoloģijā ir sastopami biežāk nekā citu grupu paronīmi. Latviešu valodas terminu vārdnīcās, kā arī teorētiskajos pētījumos par terminoloģiju ir atrodamī gan prefiksālie, gan sufiksālie, gan kombinēta tipa paronīmi. Analizējot pašcilmes paronīmus, šajā pētījumā netiek šķirti kalki, jo terminoloģijas aspektā šis jautājums ir plašāk pētāms.

1.1. Prefiksālie paronīmi

Latviešu valodā prefiksu izmantošana galvenokārt ir saistīta ar vārda derivatīvo modulāciju, jo prefikss nevar mainīt vārdšķiru. Prefiksu nozīmes parasti pārpratumus nerada, tāpēc prefiksālo paronīmu nav daudz. Arī terminoloģijā prefiksālie paronīmi terminoloģijā nav pārāk izplatīti. Ja tiek darināts kāds jauns prefiksāls darinājums, tas iekļaujas līdzšinējā vārddarināšanas afiksu sistēmā, piemēram, termins *apziednis* ‘zieda kauss un vainags’ ir darināts ar priedēkli *ap-*, kam ir raksturīga vārddarināšanas nozīme ‘apzīmē to, kas ir kam apkārt’¹; termins *iepoga* ‘objekts, ko var piesaistīt otram objektam, un tad tas sāk darboties kā otrā objekta sastāvdaļa’ ir darināts ar priedēkli *ie-*, kam piemīt vārddarināšanas nozīme ‘apzīmē virzienu uz iekšu vai atrašanos kam iekšā’. Kā piemēri var derēt arī garākas prefiksālo darinājumu virknes, piemēram, *ienākums* – *panākums* – *pienākums*; *apraksts* – *izraksts* – *noraksts*, kas sastāv no skaidri šķiramiem terminiem, kurus nevar uzskatīt par paronīmiem.

Par paronīmiju terminoloģijā var runāt tajos gadījumos, ja prefiksu semantikā vērojama sinonīmija. Terminoloģijā šāda semantiska pārklāšanās nav vēlama, tāpēc prefiksālie darinājumi tiek diferencēti, kļūstot par paronīmiem. Šādos gadījumos prefiksu un līdz ar to arī darinājumu atšķirības ir aplūkojamas konkrētu paronīmu semantikā, kā arī sastatāmas ar līdzīgiem terminoloģiskiem darinājumiem, veidojot sistēmisku precizitāti terminoloģijā.

Semantiskā sinonīmija ir novērojama galvenokārt verbu priedēkļiem, līdz ar to prefiksāli paronīmi ir saistāmi ar verbu motivētiem darinājumiem. Emīlija Soida par verbu priedēkļiem raksta: „Verbu prefiksiem funkciju ziņā ir zināma līdzība ar sufiksiem deverbālajos verbos. Atšķirīgais un vērā paturamais ir tas, ka prefiksu spējas modulēt pamatverba nosaukto procesu ir daudz plašākas par sufiksu spējām. Tiem raksturīga plaša homonīmija un sinonīmija, t.i., ar vienu un to pašu prefiksu var izteikt vairākas derivatīvas nozīmes un otrādi, – vienas vai tuvas derivatīvās nozīmes izteikšanai tiek izmantoti vairāki prefiksi. Tādēļ latviešu valodas prefiksu derivatīvās nozīmes sadrumstalotas un nav tik precīzi norobežojamas. Bieži vien tās krustojas un dažādi kombinējas viena prefiksa saistījumā ar noteiktas nozīmes verbiem. Jo spilgti

¹ Afiksu nozīmes skaidrojumi ņemti no V. Kalmes un G. Smiltnieces grāmatas „Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija: Lokāmās vārdšķiras” (2001)

tas atklāts jau veiktajos latviešu valodas verbu prefiksu nozīmju aprakstos.” (Soida 2009, 232–233)

Prefiksāli paronīmi rodas gadījumos, ja terminu darināšanā tiek iesaistīti semantiski sinonīmiski priedēkļi, tomēr kopumā tiem ir drīzāk sporādisks, nekā sistēmisks raksturs. Prefiksālie paronīmi īstenojas neregulāri – tie ir atsevišķi darinājumu pāri, nevis noteikti vārddarināšanas modeļi, piemēram, par paronīmiem var uzskatīt terminus *iemava* (piem., *ass iemava*, *grozāmā iemava*, *izlīdzinātāja iemava*, *porcelāna iemava*) un *uzmava* (piem., *akustiskā uzmava*, *augļa uzmava*, *grozāmā uzmava*, *kabeļa uzmava*, *metāla uzmava*)², kuru nozīmes diferencē priedēkļi *ie-* un *uz-*, tomēr citus paronīmus ar šiem priedēkļiem nav izdevies konstatēt.

Plašākai ilustrācijai šoreiz izmantoti darinājumi ar priedēkli *iz-* un tiem raksturīgie paronīmi. *Iz-* ir verba priedēklis, kam raksturīgas vairākas vārddarināšanas nozīmes (sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 353–355; Soida 2009, 236–259). Akadēmiskajā gramatikā norādīts, ka dažkārt priedēklis *iz-* ir sinonīms priedēkļiem *ap-*, *pa-* (*izdarīt – apdarīt – padarīt (visus darbus)*), *no-* (*izdzist – nodzist*) u. tml. (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 355). „Latviešu valodas vārdnīcā”³ polisēmiskam vārdam *izturīgs* ir vērojama sinonīmija ar vārdu *noturīgs*: *izturīgs* 2. tāds, kas (kā ietekmē) ilgi nemainās, patur savas īpašības; tāds, kas ātri nenolietojas, un *noturīgs* ‘tāds, kas ilgi saglabājas, lēni mainās’. Terminoloģijā šie darinājumi tiek šķirti – V. Skujiņa šo darinājumu atšķirību skaidro šādi: „Darinājums ar priedēkli *iz-* – *izturība* tiek izmantots, ja runa ir par izturību kā spēju pretoties kā (t.i., kādas parādības, norises, procesa) iedarbībai: *karstumizturība* – ‘izturība pret karstumu’, līdzīgi arī *korozijizturība*, *dilumizturība*, *salizturība*, *sausumizturība*. Darinājums ar priedēkli *no-* – *noturība* tiek lietots, ja runa ir par spēju no noturēt, paturēt, uzturēt ilgāku laiku: *mitrumnoturība* – ‘spēja noturēt, paturēt sevī mitrumu’ (sal. *kūdras plates mitrumnoturība*) vai ja runa ir par kāda stāvokļa stabilitāti, nemainību: *garennoturība*, *šķērsnoturība* (pret automobiļa slīdēšanu).

² Terminiem netiek norādīts avots, jo pētījumā paralēli tika izmantoti vairāki avoti. Ja ir minētas garākas piemēru virknes, par pamatu izmantota akadēmiskā terminu datubāze „AkadTerm”.

³ Šeit un turpmāk izmantots izdevniecības „Avots” publicētās „Latviešu valodas vārdnīcas” otrais izdevums (1998).

Analoģiska semantika vārdkopterminos ir arī attiecīgajiem īpašības vārdiem *izturīgs* un *noturīgs*.” (Skujiņa 2002, 52)

Ja darinājumiem ar *iz-* un *no-* terminoloģijā nav nozīmes atšķirību, tiek izmantots tikai viens darinājums – to apliecina, piemēram, tādi atvasinājumi kā *izgulsnēt* un *nogulsnēt*. Šie vārdi ir fiksēti „Latviešu valodas vārdnīcā” (sk. 309. un 522. lpp.), bet terminoloģijā tiek izmantots tikai vārds *nogulsnēt*. Priedēklis *iz-* parādās arī citos prefiksālo terminu paronīmu pāros, piemēram,

izguve – *ieguve*:

izguve ‘operāciju, metožu un procedūru kopums, ko izmanto noteiktas tematikas datu atlasei no datu bāzēm vai datnēm’ un *ieguve* ‘saražošana, izveidošana, izstrādāšana’;

izlase – *atlase*:

izlase ‘pārlūkprogrammas Internet Explorer veidotie un saglabātie vienotie resursu vietraži (URL) – norādes uz tīmekļa lapām, kuras lietotājs vēlas apmeklēt vairakkārt’ un *atlase* ‘formatēšanai vai rediģēšanai izgaismota teksta vai grafikas daļa displeja ekrānā’ un šie paši termini ģenētikas nozarē: *izlase* ‘noteiktiem vides apstākļiem vislabāk pielāgoto formu izdzīvošana, nodrošinot maksimālu dzīvotspējīgo pēcnācēju skaitu’ un *atlase* ‘vecākorganismu izvēle krustošanai’.

Savukārt priedēklis *no-* funkcionē citos paronīmu pāros, piemēram,

norēķins – *aprēķins*:

norēķins ‘naudas pārskaitījums no maksātāja konta saņēmēja kontā’ un *aprēķins* ‘rezultātu, rādītāju noteikšana, arī šādi iegūtais skaitliskais lielums’.

Mūsdienu terminoloģijā priedēkli *no-* var uzskatīt par produktīvu vārddarināšanas afiksu – tas ir sastopams dažādos darinājumos, piemēram, *nodevums*, *noklusējums*, *nolase*, *noliece*, *nosace*, *nosacījums*, *noslāņošanās*, *nosliece*, *nosusināšana*, *noteikums*. No valodas kultūras viedokļa mūsdienu latviešu valodā priedēklis *no-* palaikam ir desementizējies (sk. Freimane 1993, 157), un, šķiet, tas sāk atspoguļoties arī terminoloģijā, piemēram, darinājumā *nokavējums*. Vārds *nokavējums* Akadēmiskajā terminu datubāzē „AkadTerm” ir fiksēts 10 terminoloģiskās vārdkopās,

turklāt tās lielākoties ir ekscerpētas no 1970. gadā izdotas „Juridisko terminu vārdnīcas”, savukārt termins *kavējums* ir iekļauts 25 vārdkopās un dominē mūsdienu terminoloģijā. Terminu definīcijās nozīmes šķīrums nav aktualizēts. V. Skujiņa norāda, ka „no semantiski nenoslogotajiem elementiem termina struktūrā cenšas atbrīvoties, piemēram, *starojums*, nevis „izstarojums”, jo darbības (starošanas) rezultāta nozīme pilnībā ietverta izskaņā *-ums* un piedēklis *iz-* ir lieks (lieka ir arī *iz-* nianse ‘no iekšas uz āru’, jo „starošana” vispār parasti notiek tieši šādā veidā)” (Skujiņa 2002, 51).

Terminoloģijā sastopami arī citi sinonīmiski darinājumi, kam nav skaidra semantiskā diferenciācija. Sinonīmiski ir prefiksāli darinājumi *apmaksāt*, *apmaksa* un *samaksāt*, *samaksa*. Atvasinājums *apmaksāt* ir derivatīvais kalks (sk. Kušķis 2009, 21), kas sastopams retāk (piemēram, „AkadTerm” datu bāzē ir atrodami tikai 2 termini), tomēr šo darinājumu sinonīmija vēl aizvien ir vērojama, īpaši terminu definīcijās, piemēram, *personu noteicējs* ‘vispārīgais noteicējs, kas raksturo iespieddarbā vai citā dokumentā aplūkotās personas pēc ieņemamā amata, sakariem ar dažādiem uzņēmumiem, darba apmaksas, sociāldemogrāfiskām u.c. pazīmēm’ vai *dzīvokļa pabalsts* ‘vietējās pašvaldības pabalsts personām ar maziem ienākumiem īres samaksai’.

Kopumā var secināt, ka prefiksālie paronīmi ir sporādiska parādība, kas īstenojas galvenokārt verbu motivētos darinājumos, tomēr tie noder terminoloģijas vajadzībām, jo prefiksālajai darinājumu sistēmai ir raksturīga izteiktāka semantiskā atšķirība. Derivatīvo sinonīmu diferencēšanas aspektā terminoloģijas nostādnes sakrīt ar valodas kultūras nostādnēm, jo standartizētajā valodas paveidā šādi sinonīmiski darinājumi ir vērtējami kā izteiksmes līdzekļu pārdaudzums, tāpēc problēmgadījumu šķīršana būtu analizējama, sastatot pētījumus abās nozarēs.

1.2. Sufiksālie paronīmi

„Salīdzinot kvantitatīvi lietvārdu prefiksālo un sufiksālo atvasināšanu, redzams, ka mūsu dienās daudz produktīvāka ir sufiksālā atvasināšana” (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 83). Sufiksiem latviešu valodā piemīt daudzveidīgākas funkcijas nekā prefiksiem, jo tie ir saistāmi ne tikai ar darinājumu semantisko modulāciju, bet arī ar morfoloģisko transpozīciju. Derivatīvo sufiksu sistēma katrai terminoloģijā izplatītai vārdšķīrai ir atšķirīga un aplūkojama atsevišķi.

Substantīvu sufiksiem ir raksturīga semantiskā un funkcionālā stabilitāte, kas ir laika gaitā tradicionāli nostiprinājusies. Lietvārdu sufiksu vārddarināšanas nozīmes ir diezgan patstāvīgas, un sinonīmijas gadījumu nav daudz. Terminoloģijā lietvārdi ar sinonīmiskiem sufiksiem tiek normēti kā paronīmi, līdz ar to jāsecina, ka substantīvu sufiksālo paronīmiju literārajā valodā nosaka termindares principi.

Terminoloģijā paronīmiski pāri ir atvasinājumiem ar *-ība* un *-ums*. Piemēram, LZA Terminoloģijas komisijas lēmumā Nr. 87 „Par terminu *drošība* un *drošums* izpratni latviešu valodā” (24.11.2009.; prot. Nr. 6/1096) ir teikts: „Lai sekmētu vienošanos terminu *drošība*, *drošums* izpratnē, LZA Terminoloģijas komisija kā pirmo soli vienošanās virzienā **apstiprina** šādas vispārīgas terminu *drošība*, *drošums* definīcijas: **drošība** ‘Stāvoklis, apstākļi, kuros nav apdraudējuma un/vai ir vajadzīgā aizsardzība pret iespējamu apdraudējumu.’ **drošums** ‘1. Īpašība, kas izpaužas kā spēja veikt paredzētos uzdevumus. 2. Īpašība, kas izpaužas kā spēja darboties nebīstami un uzticami. 3. Datu, atziņu vai zināšanu īpašība būt ticamiem un/vai atbilst īstenībai.’ (<http://termini.lza.lv/index.php?category=2>).

Ir aktualizēti sufiksi *-n-*, *-tn-*, kas tiek izmantoti dažādu priekšmetu apzīmēšanai pretstatā bezsufiksāliem darinājumiem, kas apzīmē procesu kopumā, piemēram, *cirte* – *cirtne*, *grieze* – *grieznis*, *piesaiste* – *piesaistne*, *saskare* – *saskarne*, *spiede* – *spiedne*, *sviede* – *sviedne*. Arī darītāju nosaukumos vērojama paronīmija, piemēram, „gadījumos, kad vienas un tās pašas saknes darinājumu ir nepieciešams izmantot gan visas ierīces, gan atsevišķas detaļas apzīmēšanai, lielākā agregāta nosaukumā izvēlas izskaņas *-tājs*, *-ājs*, *-ējs*, mazākā objekta (detaļas) nosaukumā – *-nis*, *-is*: *laistītājs*, *smalcinātājs*, *cēlājs* (piemēram, *veldres cēlājs*), *griezējs* (*velēnu griezējs*), *pļāvējs* (*labības pļāvējs*) – lauksaimniecības mašīnu, agregātu nosaukumi, *grieznis* – ‘rīks, ar ko griež’, *glaudnis* – arkla detaļa” (Skujiņa 2002, 52 – 53).

Arī ūzuss var regulēt terminu attīstību. Piemēram, latviešu valodā ir nostiprinājusies savdabīga tradīcija darināt iedzīvotāju nosaukumus pēc dzīvesvietas. Šajos darinājumos dominē divi piedēkļi – *-niek-* un *-iet-*, kas ir nostiprinājušies dialektālu faktoru ietekmē. Valija Dambe raksta: „Latvijas rietumu pusē parasti iedzīvotāju nosaukumu darinājumi ar izskaņu *-(e)nieki*, piemēram, *jelgavnieki*, *liepājnieki*, *ventspilnieki* u. tml., austrumdaļā turpretī – darinājumi ar izskaņu *-ieši*, piemēram, *daugavpīlieši*, *valcēnieši*, *valmierieši*. Fonētiski un morfoloģiski nav

nekādu nosacījumu, kas liegtu vai prasītu vienu vai otru izskaņu. Ir tikai tradīcija.” (Dambe 1970, 45) Tomēr šī tradīcija ir dziļi iesakņojusies un tāpēc iekļauta literārajā valodā kā nostiprinājusies norma (sk. Konsultants 1982; Konsultants 1984; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959). Abos gadījumos gan derivatīvie modeļi, gan derivatīvās nozīmes pamatā sakrīt, tomēr tie uzskatāmi par paronīmiem, jo darinājumu veidošanā parādās atšķirīgas nozīmes sēmas, kas norāda uz piederību noteiktam ģeogrāfiski ierobežotam apvidum.

Adjektīvu sufiksālajiem paronīmiem vērojamas atšķirīgas īpatnības, jo adjektīvu sufiksi pēc savas nozīmes ir abstrakti un daudznozīmīgi. E. Soida par adjektīvu sufiksālajiem atvainājumiem raksta, ka „ar sufiksiem atvasināto adjektīvu vārddarināšanas tipu nozīme nav viengabalaina. Tas jo spilgti redzams produktīvāko vārddarināšanas tipu nozīmē. Tā parasti apvieno vairākas vārddarināšanas apakštipu nozīmes, kas, pakāpeniski kārtodamās, veido centrālo – noturīgāko un perifēriāla tipa vārddarināšanas nozīmes daļu.” (Soida 2009, 124). Vispārlietojamajā leksikā sufiksālie adjektīvi bieži funkcionē sinonīmiski, bet terminoloģijā tie tiek diferencēti.

Adjektīvu sufiksālie paronīmi tiek izmantoti vārdkopterminu darināšanā, un pamatā tiek ievērots afiksālo elementu nozīmes diferencēšanas princips, piemēram, *kopējs* (*kopējs ienākums, kopējs ieņēmums, kopējs pieprasījums, kopējs tirgus, kopējā pieprasījuma līkne*) un *kopīgs* (*kopīga saite, kopīga virtuālā sistēma, kopīgs grozījums, kopīgs mainīgais*) vai arī *vispārējs* (*vispārēja apdrošināšana, vispārēja datoru informācijas sistēmu kontrole, vispārējs cenu līmenis, vispārēja nodošana (vispārēja cesija), vispārēja polise, vispārēja rezerve, vispārējo izmaksu ekonomija*) un *vispārīgs* (*vispārīgs noteikums, vispārīgs brīdinājums, vispārīgs recidīvs*).

Adjektīvu sufiksālo darinājumu izmantošanā mūsdienu latviešu valodā vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku:

- darinot terminus, tiek ņemta vērā arī ūzusa savdabība, piemēram, terminoloģijā netiek šķirti darinājumi *personisks* – *personīgs*, jo arī valodas praksē tie nav nostiprinājušies, kaut gan formāls pamats šo darinājumu šķiršanai ir;
- terminu diferencēšana ietekmē vispārlietojamo leksiku, jo attiecīgiem darinājumiem ir tendence nostiprināties arī vispārlietojamā leksikā un turpināt attīstīt noteiktus derivatīvos modeļus.

Sufiksus terminoloģijā izmanto arī tajos gadījumos, ja nepieciešams diferencēt dažādu vārdšķiru paronīmus. Piemēram, vārdkopterminos dažādās atributīvās nozīmēs tiek izmantoti adjektīvi un participi, piemēram, *nekustams* – *nekustīgs* (sk. Freimane 1993, 107), *atbilstošs* – *atbilstīgs*, *piederošs* – *piederīgs* (sk. Skujiņa 2003, 59), vai arī substantīvi un divdabji, piemēram, *laistīšana* – *laistāms*, *mazgāšana* – *mazgājams*, *skaitļošana* – *skaitļojams* (sk. Skujiņa 2002, 54). Vārdkopterminu veidošanā problemātiska ir lietvārda ģenitīva un īpašības vārda ar *-isks* (arī *-āls*, *-ārs*, *-īvs*) izvēle vārdkoptermina atkarīgajā komponentā šo formu saskarīgās semantikas dēļ (Skujiņa 2002, 59).

Kopumā par sufiksālajiem paronīmiem terminoloģijā var secināt, ka tie ir grūtāk diferencējami, jo ir ciešāk saistīti ar fundamentālām paralēluma izpausmēm – sinonīmiju un polisēmiju, turklāt šo darinājumu normēšanā ir jārespektē arī ūzuss.

1.3. Galotņu paronīmi

Galotnes izmantošana jaunu vārdu darināšanā ir produktīvs paņēmieni mūsdienu terminoloģijā, bet galotņu paronīmi sastopami reti. Galotņu paronīmi rodas, ja vienas un tās pašas saknes vārdus diferencē, izmantojot dzimtes gramatisko kategoriju. Inta Freimane šādus darinājumus dēvē par gramatiskajiem jeb kategoriālajiem paronīmiem (sk. Freimane 1993, 109). Terminoloģijā paronīmi ir sieviešu dzimtes lietvārdi, kas apzīmē procesu kopumā, un attiecīgie vīriešu dzimtes atvasinājumi, kas nosauc kādu noteiktu priekšmetu, piemēram, *pārvade* – *pārvals*, *apskate* – *apskats*, *apgāde* – *apgāds*. „Sufiksālajām galotnēm *-e* un *-is* aktīva loma terminos ietvertā satura nošķiršanā galvenokārt ir atvasinājumos ar piedēkli *-n*: *iztvaikotne* (trauks) – *iztvaikotnis* (ierīce), *izvadne* – *izvadnis*, *mazgātne* – *mazgātnis*, *sausne* (‘sausī sīkmateriāli’, piemēram, *kūdras sausne*) – *sausnis* (‘nokaltis koks’), *statne* (platforma) – *statnis* (stienis), *griežnes* – *griežnis*” (Skujiņa 2002, 54 – 55).

Par galotņu paronīmiem var kļūt vienas saknes darinājumi bez dzimtes maiņas, tomēr terminoloģijā daļa šādu paronīmu vēl aizvien nav nostiprinājušies valodas praksē un funkcionē variatīvi, piemēram, *matrica* – *matrice* (*inversa matrica* / *inversa matrice*, *nesingulāra matrica* / *nesingulāra matrice*, *transponēta matrica* / *transponēta matrice*, *unitāra matrica* / *unitāra matrice*). Pašreiz terminoloģijā tiek šķirti divi darinājumi *aila* (celtniecībā) un *aile* (starpnozaru termins), kaut gan „Latviešu valodas vārdnīcā” ir fiksēts tikai vārds *aile*, kas ietver abas nozīmes: 1.

brīva vieta sienā durvju un logu izveidošanai; 2. paralēlām līnijām norobežota vieta, telpa. Pēc nozīmes tiek šķirti vārdi *ēters* – *ēteris*, kam pamatā ir viena grieķu vārda sakne, tomēr arī šo darinājumu paradigmas valodas praksē tiek jauktas.

Galotņu paronīmi var rasties arī tajos gadījumos, ja terminu semantiskajā diferencēšana izmanto skaitļa gramatisko kategoriju, piemēram, *aktīvs* ‘grāmatvedības bilances kreisā puse, kur uzņēmuma līdzekļus attēlo naudas izteiksmē, tai jābūt vienādei ar bilances labo pusi aktīvu’ un *aktīvi* ‘1. īpašuma tiesību kopums, kas pieder fiziskai vai juridiskai personai – naudas līdzekļi, noguldījumi bankās, vērtspapīri, aizdevumi, nekustamais īpašums u. c.; 2. uzņēmuma līdzekļi, kas attēloti grāmatvedības bilances aktīvā (...); 3. jebkādas vērtības, ko ir iespējams apmainīt pret naudu vai kādu citu vērtību.

Starpkategorālie, t.i., dažādu vārdšķiru galotņu paronīmi terminoloģijā rodas tajos gadījumos, ja galotni izmanto gramatiskās homonīmijas gadījumos, piemēram, *termināls*, *mobils* (īpašības vārds) un *terminālis*, *mobilis* (lietvārds). Tomēr, kā norāda V. Skujiņa, terminoloģijā šī tendence nav sistēmiski nostiprinājusies, jo valodā liela daļa šādu homonīmu ir pierasti gan speciālā lietojumā, gan vispārlietojamā valodā (sk. Skujiņa 1981, 165).

Kopumā par galotņu paronīmiem terminoloģijā var secināt, ka tie nav izplatīti. Praksē labāk nostiprinās paronīmi, kuriem līdz ar galotnes maiņu tiek mainīta arī dzimte. Galotnes maiņa biežāk ir novērojama kombinētajos vārddarināšanas tipos, resp., apvienojot galotnes maiņu ar kādu citu vārddarināšanas līdzekli vai paņēmienu, tā nostiprinot semantisko atšķirību.

2. Salikteņparonīmu izmantošana terminoloģijā

Salikteņi mūsdienās ir viens no produktīvākajiem leksikas bagātināšanas veidiem, tāpēc arī terminoloģijā tie tiek plaši izmantoti. Salikteņi visuzskatāmāk ir iespējams izteikt virsjēdziena un apakšjēdziena pazīmi un tādējādi īstenot terminu sistēmiskuma prasību (Skujiņa 2002, 88). Terminoloģijā visumā tiek izmantoti tie paši kritēriji, kas ir aktuāli vispārlietojamās leksikas darināšanā ar sintaktisko paņēmienu. Terminsalikteņu darināšanā rūpīgi tiek pārdomāta salikteņa komponentu izvēle, jo darinājumam ir jāiekļaujas gan afiksālo atvasinājumu, gan arī citu salikteņu sistēmā.

Piemēram, saliktenis *cipardati* ‘dati, kas tiek attēloti, izmantojot ciparsignālus’ ir darināts no vārdiem *cipars* un *dati*, kas arī ir termini. Šim salikteņterminam sistēmiski ir jāsader ar citiem salikteņiem, kuros ir attiecīgo sakņu komponenti, piemēram, *cipardators*, *ciparierakste*, *ciparkods*, *ciparmonitors*, *ciparsignāls*, *ciparslēgs* vai arī *ievaddati*, *izvaddati*, kā arī semantiski jāietver abu komponentu terminoloģiskā semantika. Attiecīgais saliktenis *cipardati* pārmanto arī otrā komponenta gramatisko savdabību – vārds *dati* ir daudzskaitlinieks, un arī darinājums *cipardati* iegūst šādu gramatisko ierobežojumu.

I. Freimane norāda, ka valodas praksē salikteņparonīmu ir konstatēts maz, piemēram, *dārzenkopība* un *dārzkopība*, *tādēļ* un *tāpēc*, *vienslides* un *viensliežu*, *darbadiena* un *darbdiena*, *vecāmāte* un *vecmāte* (sk. Freimane 1993, 109). Zinātniskajā terminoloģijā pat visniecīgākās salikteņu atšķirības tiek izmantotas semantiski diferencējamu apzīmējumu veidošanai. Piemēram, par šādu diferencētājmorfēmu var kļūt interfikss – salikteņa pirmā komponenta galotne, kas zaudējusi savu gramatisko nozīmi. Šādi tiek šķirti salikteņparonīmi *darbdiena* ‘pretstatā svētdienai’ un *darbadiena* ‘darbam paredzētā diennakts daļa’; *valstspētniecība* ‘attiecinot uz valsti kā politisku organizāciju’ un *valstpētniecība* – ‘attiecinot uz valsti kā teritoriālu vienību’ (sk. Skujiņa 2002, 93–94).

Par salikteņparonīmiem būtu uzskatāmi arī salikteņi, kam atšķiras otrā komponenta sufikss, piemēram, *abpusējs* un *abpusīgs*, *divkārtējs* un *divkārtīgs*, *ilggadējs* un *ilggadīgs*, *vienreizējs* un *vienreizīgs*, jo sufiksu atšķirības īstenojas tikai attiecīgajos salikteņdarinājumos. Tomēr šādi adjektīvi reti tiek izmantoti vārdkopterminos, un šādos gadījumos parasti dominē viens darinājumu modelis, piemēram, „AkadTerm” datu bāzē fiksēti 13 terminu, kuros ietilpst saliktenis *vienreizējs*, bet nav neviena termina ar salikteni *vienreizīgs*.

Kopumā salikteņu darināšana ir ļoti izplatīta terminoloģijā, bet salikteņparonīmi nav sastopami bieži. Plašākiem secinājumiem ir nepieciešams daudzveidīgāks ekscerptu kopums, jo salikteņdarināšanā ir analizējami ne tikai divkomponentu, bet arī trīskomponentu un vairākkomponentu salikteņi.

3. Fonētiskie resp. fonemātiskie paronīmi terminoloģijā

Terminu semantikas diferencēšanā tiek izmantotas arī fonētiskas atšķirības vārda saknē. Šis paņēmiens nav pārāk produktīvs, tomēr palaikam tas tiek izmantots. No fonētiskiem līdzekļiem parasti tiek izmantotas fonēmu vēsturiskās mijas, kas ir pazīstamas latviešu valodā.

Mainot patskaņus, tiek izmantota gan kvantitatīva, gan kvalitatīva substitūcija. Vārdu nozīmes diferencēšanai tiek izmantoti īsie un garie patskaņi. Piemēram, patskaņu kvantitāte tiek variēta paronīmos *jutīgs* un *jūtīgs*. Terminoloģiskajās vārdkopās tie tiek izmantoti ar diferencētu nozīmi, īpaši vārds *jutīgs*, piemēram, *gaismas jutīgs papīrs*, *jūtīga āda*. Palaikam tiek izmantota patskaņu kvalitatīva maiņa, atvasinājumu saknē iekļaujot dažādus patskaņus, piemēram, *velkme* (dūmavadā) – *vilkme* (spēkratiem), *izklaidēja* ('šur tur') – *izkļiedēja* ('vienmērīgi izretinot'), *spraislis* (taisns) – *spriseslis* (liekts) (sk. Skujiņa 2002, 51). Patskaņu substitūcijas principi atbilst mantotās patskaņu mijas gadījumiem.

Arī līdzskaņu maiņa tiek izmantota terminu diferencēšanā, piemēram, *lietēšana* – *liedēšana*, tomēr tā ir reti sastopama. Pašcilmes terminu semantiskajā diferencēšanā fonētisko un fonemātisko līdzekļu izmantošana ir grūti ieviešama valodas praksē, jo darinājumi tiek jaukti fonētiskās tuvības dēļ.

Fonēmu variēšanu var izmantot aizgūtu terminu diferencēšanā, tomēr šajos gadījumos ir nepieciešama sistēmiska saskaņošana gan ar oriģinālvalodas fonētisko savdabību, gan latviešu valodas ortogrāfijas principiem, gan arī ar jau nostiprinātām terminoloģijas tradīcijām. Tā ilgu laiku notika diskusijas par terminu *rehabilitācija* un *reabilitācija* diferencēšanu, tomēr „sacensībā starp viena un tā paša internacionālisma dažādajām formām – *reabilitācija* un *rehabilitācija* – tiesvedības un medicīnas terminoloģijā uzvaru guvusi latīņu oriģinālam ar h atbilstošā forma **rehabilitācija**” (Skujiņa 1995).

4. Kombinēta tipa paronīmi terminoloģijā

Kombinēta tipa darinājumi terminoloģijā ir sastopami, jo vairāku vārddarināšanas paņēmienu izmantošana palīdz nostiprināt terminu semantisko

atšķirību. Afiksālie kombinēta tipa paronīmi terminoloģijā biežāk īstenojas kā sufiksa un galotnes apvienota izmantošana jauna termina darināšanā, piemēram, *priekšrakst-s* un *priekšrakst-n-e*, *dat-i* un *dat-uv-e*. Jaunu terminu darināšanā var izmantot arī citas afiksu kombinācijas, piemēram, termins *iežurnāle* ir darināts, izmantojot prefiksu *ie-* un galotni *-e*.

Par kombīneta tipa paronīmiju ir uzskatāma salikteņa un attiecīgā vārdsavienojuma paralēla funkcionēšana, ja katrai valodas vienībai tiek diferencēta atšķirīga nozīme. Šādi gadījumi ir visai izplatīti gan vispārlietojamā valodā, gan arī terminoloģijā. Pēdējos gadu desmitos ir aktualizējusies prakse šķirt vārdsavienojumus no salikteņiem. Salīdzinot dažādos gados izdotās pareizrakstības vārdnīcas, var secināt, ka ir vērojama salikteņu palielināšanās un paralēlvariantu samazināšanās tendence (sk. Strautiņa, Šulce 2009, 57–58). „Zinātniskajā terminoloģijā šādus atšķirīgus darinājumus cenšas izmantot tālākai nozīmes diferencēšanai, turklāt salikteņterminam tiek piešķirta vairāk nosacīta nozīme: *dienvīdu slāvi* ‘kas apdzīvo dienvīdu teritorijas’ – *dienvīdslāvi* ‘noteikta slāvu tautu grupa’, *meža purvs* ‘kas atrodas mežā’ – *mežpurvs* ‘purva tips ar noteiktām pazīmēm’; sal. arī: *gada diena* – *gadadiena* ‘jubileja’, *darba vieta* – *darbavieta* ‘iestāde, uzņēmums’.” (Skujiņa 2002, 58–59)

Secinājumi

Paronīmija ir saistāma ar valodas normēšanas procesu, tāpēc tā ir konstatējama arī terminoloģijā. Paronīmu diferencēšanā ir vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku: terminoloģijā tiek šķirti vārdi, kas vispārlietojamā valodā ir sinonīmiski, savukārt terminoloģijā ieviestās sinonīmu atšķirības ieviešas vispārlietojamā valodā. Risinot terminu diferencēšanas problēmas, tiek aktualizēti arī valodas kultūras jautājumi, līdz ar to terminoloģijas atzinumi var noderēt ne tikai terminu darināšanā un semantiskā diferencēšanā, bet arī valodas kodificētās normas izstrādē un pilnīgošanā.

Terminoloģijā nav vēlama tāda valodas parādība kā sinonīmija, un šajos gadījumos vispārlietojamās leksikas sinonīmi bieži kļūst par paronīmiem, piemēram, *izturīgs* un *noturīgs*, *izlase* un *atlase*, *drošums* un *drošība*, *griezējs* un *grieznis*. Tomēr, izstrādājot terminu sistēmu, tiek ņemtas vērā arī ūzusa īpatnības, lai

neveidotos pretruna ar valodas praksi, piemēram, terminoloģijā netiek diferencēti adjektīvi *personīgs* un *personisks*. Terminoloģijā nav vēlams arī variatīvums, tomēr palaikam tas ir novērojams, piemēram, *bezdividendes datums* // *pēcd dividendes datums* (Ekonomikas un finanšu vārdnīca, 69), *abpusējs asāmurs* // *abpusīgs novilkums* („AkadTerm”).

Terminoloģijā biežāk tiek izmantoti afiksālie paronīmi. Izmantojot termindarē afiksus, jāpievērš uzmanība to semantiskai lietderībai – ja afikss nepiešķir darinājumam noteiktu nozīmes niansi, tā izmantošana ir rūpīgi izvērtējama, jo var radīt nekonsekvenci arī citu līdzīgu terminu darināšanā un lietošanā. Salikteņdarināšanā, kas arī ir izplatīts terminu darināšanas veids, paronīmija galvenokārt vērojama kombinēta tipa darinājumos, kad saliktenis pēc nozīmes ir jāšķir no attiecīgā vārdsavienojuma, piemēram, *darbavieta* un *darba vieta*, *dienvidslāvi* un *dienvidu slāvi*, *mežpurvs* un *meža purvs*. Fonētisko līdzekļu izmantošana paronīmu diferencēšanā nav pārāk izplatīta, jo attiecīgie darinājumi valodas praksē tiek jaukti biežāk.

Avoti:

1. *Asinsbalss: latviešu literatūras miniantoloģija*. Rīga: Pētergailis, 2001.
2. *Ekonomikas un finanšu vārdnīca*. Rīga: Norden AB, 2003.
3. *Grāmatvedības jēdzienu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Avots, 2005.
4. *Juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: Nordik, 1998.
5. *Likumu terminu vārdnīca*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2004.
6. <http://www.termini.lv>
7. <http://termini.lza.lv/akadterm>
8. <http://termini.letonika.lv>
9. <http://letonika.lv/groups/default.aspx?g=1&r=1107>

Literatūra:

1. Dambe V. Iedzīvotāju nosaukumi pēc dzīves vietām // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*: Rakstu krājums. 6. laidziens. 1970. Rīga: Liesma, 1970, 45. – 62.
2. Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
3. Kalme V., Smiltneiece G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras: Mācību grāmata*. Liepāja: LiePA, 2001.

4. Kalnača A. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā // *Linguistica Lettica*. 9. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2001, 176.–186.
5. Kalnača A. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.
6. *Konsultants: Palīglīdzeklis valodas prakses jautājumos*. 1. laidziens. Rīga: Avots, 1982.
7. *Konsultants: Palīglīdzeklis valodas praksē*. 2. laidziens. Rīga: Avots, 2004.
8. Kušķis J. *Mūsu valoda II: Padomi latviskas valodas cienītājiem*. Rīga: Biedrība „Latvietis”, 2009.
9. Lēmums Nr. 87 „Par terminu *drošība* un *drošums* izpratni latviešu valodā” (24.11.2009.; prot. Nr. 6/1096) [Skatīts 23.01.2010.] Pieejams: <http://termini.lza.lv/index.php?category=2>
10. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1. d. Fonētika un morfoloģija. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.
11. Skujiņa V. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. 2. papild. izd. Rīga: Latviešu valodas institūts, 2002.
12. Skujiņa V. Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija sešos gadu desmitos // *LZA Vēstis*, 24.03.2007. [Skatīts 23.01.2010.] Pieejams: termini.lza.lv/article.php?id=204
13. Skujiņa V. Rehabilitācija – medicīnā un tiesvedībā // *Labrīt*, 1995. gada 6. jūnijs.
14. Skujiņa V. Revidējama vai nerevidējama homonīmija? // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*: Rakstu krājums. 17. laidziens. 1981. Rīga: Liesma, 1981, 163.–178.
15. Soida E. *Vārddarināšana*. Dz. Paegles red. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
16. Strautiņa V., Šulce Dz. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga: RaKa, 2009.
17. Urbanoviča I. Derivatīvā paronīmija un literārās valodas funkcionālie paveidi // *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība. Latvistika un somugristika*. Nr. 746. Rīga: Latvijas Universitāte, 2009, 110.–117.
18. Urbanoviča I. Paronīmijas izpratne un paronīmu noteikšanas kritēriji // *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība. Latvistika*. Nr. 728. Rīga: Latvijas Universitāte, 2008, 123.–132.

Summary

Paronymy is one of the modes of parallel expression in language, and it is attributed to the language standartization process. The basic aim of terminology is to provide precise definitions of objects and paronymy is good way for this process. The article deals with the use of paronyms in terminology. The base of terminology is morphological derivations and compound words, and paronyms are represented in both types. There is a correlation between the terminology and general vocabulary: terminology distinguishes words that are synonymous, while these principles of terminology are established in general use.